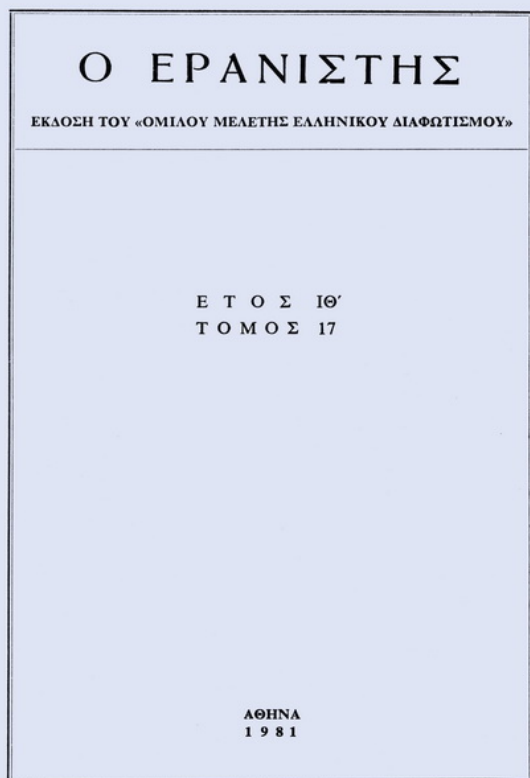

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και
«Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση

Παναγιώτης Χρ. Νούτσος

doi: [10.12681/er.301](https://doi.org/10.12681/er.301)

To cite this article:

Νούτσος Π. Χ. (1981). Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και «Encyclopédie». Πρόδρομη ανακοίνωση. *The Gleaner*, 17, 13–24. <https://doi.org/10.12681/er.301>

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Ο ΕΞ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΙ «ENCYCLOPÉDIE»

Πρόδρομη άνοκοίνωση

Ι. 'Ο Χριστόδουλος Εϋσταθίου Παμπλέκης, ό εξ 'Ακαρνάνιας¹ δη-
μοσίευσε τό 1786, στη Βιέννη, τό «Περὶ Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν,
Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καὶ Θεῶν 'Αρχῶν» (416 σ.). Για τὸ πρό-
βλημα τῶν πηγῶν, τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ ἔργου δια-
τυπώθηκαν ποικίλες ἀπόψεις. 'Ο Εϋγένιος Βούλγαρης, δάσκαλος τοῦ Χρι-
στόδουλου στὴν 'Αθωνιάδα², ἀσχολήθηκε μὲ τὸ περιεχόμενό του, ὅταν
ἀνταποκρίθηκε στὴν παράκληση ἐλληνικῶν συντηρητικῶν κύκλων τῆς
Βιέννης ν' ἀνασκευάσει τίς θέσεις τοῦ θιασώτη τῶν «Λιβερτίνων καὶ
Θεϊτῶν»³. 'Ο «στύλος ἀκλόνητος τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως»⁴, ὅταν
γέρος πιά καταδίκαιζε τὴ φιλοσοφία τῶν «νεωτέρων»⁵, σὲ μιὰ σύντομη

1. 'Ο G. E. Voumvinopoulos, *Bibliographie critique de la philosophie grec-
que depuis la chute de Constantinople à nos jours*, 'Αθήνα 1966, σ. 100, 102,
ἀνάμεσα στ' ἄλλα λάθη του, πιστεύει πὼς ὁ Εϋσταθίου καὶ ὁ Παμπλέκης εἶναι δια-
φορετικὰ πρόσωπα· βλ. ἐπίσης 'Απ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ*,
τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 840.

2. Βλ. Γ. Ι. Ζαβίρα, *Νέα 'Ελλάς* (1804, ἔκδ. Γ. Κρέμου, 'Αθήνησι 1872),
σ. 552 καὶ "Αλκη 'Αγγέλου, «Τὸ χρονικὸ τῆς 'Αθωνιάδας», *Νέα 'Εστία*, τ. ΑΖ'
(Χριστούγ. 1963), σ. 93 κκ.

3. *'Επιστολὴ πρὸς ἀναίρεσιν φληνάφου τινὸς καὶ δυσσεβοῦς* (1790), στί: Γ.
Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων*, τ. Α', 'Αθ. 1838, σ. 5. Σύμφωνα μὲ
τὴ σχετικὴ ὑποσημείωση (σ. 5-6), «Λιβερτῖνοι εἶναι οἱ παρὰ Γερμανοὺς ἐλευθερα
πνεύματα καλούμενοι· λέγονται δὲ ἐκεῖνοι ὅπου ἐλευθέρως φέρονται κατὰ τῆς θείας
Γραφῆς, ἐλευθέρως τε περὶ τῆς θρησκείας φρονοῦσι» καὶ «Θεῖται λέγονται ἐκεῖνοι
ὅπου δοξάζουν ἐν "Ὅν ἔξω τούτου τοῦ κόσμου, αἰτίον τε αὐτοῦ, ἐκ μόνον τοῦ νοῦς
ἐγνωσμένου, τὴν ἀγίαν δὲ Γραφὴν καταφρονοῦντες, πλάσματα καὶ ἐφευρέσεις ταῦτα
ἡγούμενοι, ὡσαύτως καὶ τὴν θρησκείαν». 'Αλλοῦ ὀνομάζει τοὺς «Θεῖτες» Tolland καὶ
Collins «θεοστυγεῖς» *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, τμήμα Β', 'Ενετίησιν 1805, σ.
170. 'Επίσης οἱ «Λιμπερτῖνοι» ἔχουν χαρακτηρησθεῖ «Θηριάνθρωποι» Γ. Γαζῆς,
Λεξικὸν τῆς 'Επανάστασεως (1847, ἔκδ. Α. Βρανόση, 'Ιωάννινα 1971), σ. 62.

4. Αἰνιάν, ὁ.π., σ. θ'.

5. Βλ. Παν. Χ. Νούτσου, «Εϋγένιος Βούλγαρης καὶ Francis Bacon», *'Ηπει-
ρωτικά Χρονικά*, τ. 22 (1980), σ. 152 κκ.

ἐπιστολή⁶ σημείωνε ἄοριστα πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ συμπίλημα «ἀποτροπαίων καὶ δυστήνων βιβλιαρίων», κατηγοροῦσε τὸ συγγραφέα του γιὰ ἀδικαιολόγητη ἔπαρση («αὐτὸς φαντάζεται... ἕνας Βολτάριος, ἕνας Ρουσσός, Βαῖλος ἢ Σπινόζας»), ἐπιμένοντας περισσότερο στὴν ἀντίκρουση τῶν θεωρήσεών του γιὰ τὴν καταγωγή τῆς θρησκείας καὶ τὸ ρόλο τῆς ἐκκλησίας⁷. Βέβαια, ὁ Παμπλέκης εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴ Λειψία, ὅταν κυκλοφόρησε ἀνώνυμα ἡ «Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ Ἀντι-χρίστου Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας» (τὸ 1793, ἴσως στὴν Τεργέστη). Στὸ λιβελλογράφημα αὐτό, ποὺ μᾶλλον γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Πλαταμῶνος Διονύσιο⁸, ὁ Χριστόδουλος —ὡς μελετητῆς «Ροσοῦ καὶ Βολτέρου»— συγκαταλέγεται στοὺς θαυμαστὰς τῶν «ἐν Εὐρώπῃ παραφύεντων μωρῶν»⁹. Λίγες μέρες μετὰ τὸ θάνατό του (15-8-1793) οἱ μαθητές του— ποὺ τὸν θεωροῦσαν «λογιώτατον»¹⁰— θὰ ἐκδώσουν τὴν ἀπάντησή του στὶς κατηγορίες αὐτές, χωρὶς ὅμως κι ἐδῶ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ «Περὶ φιλοσόφου», ἀν καὶ ἀναφέρονται ρητὰ ὁ Rousseau καὶ ὁ Voltaire¹¹. Τὴν ἴδια χρονιά θὰ τὸν ἀφορίσει τὸ Πατριρχεῖο γιὰ τὸν πανθεῖσμό του («μίαν ἄπειρον οὐσίαν... μὲ δύο συνάπειρα κατηγορούμενα ὕλης ἐκτεταμένης ἀπείρου, καὶ νοὸς ἀπείρου ἀρχῆς τῶν ὄντων»¹²), ἐφόσον ἡ «Ἀπάντησις» του θεωρήθηκε ἔργο «νέου Σπινόζα» ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς Voltaire, Rousseau καὶ «Φρανκμαζόνας» (Franc-maçons)¹³.

6. Πρῶτος ἐκδότης τῆς ὑπῆρξε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (Βιέννη 1791), πολέμιος τότε τοῦ Χριστόδουλου.

7. Ἐπιστολή, σ. 6, 7, 10, 11.

8. Βλ. Γ. Γ. Λαδῆ - Α. Δ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σ. 204.

9. Τὰ παρθέμακτα στοὺς Λαδῆ - Χατζηδήμο, ὁ.π., σ. 193 κκ. Γιὰ τὴ συχνὴ χρῆση τοῦ χαρακτηρισμοῦ «Βολτεριστής» βλ. Κ. Θ. Δημαρῆ, «Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα» (1951), στί: Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, Ἀθήνα 1977, σ. 145 κκ. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Rousseau στὴν Ἑλλάδα βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Ἡ ἀπῆχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», Ὁ Ἑρανιστής, τ. 12 (1977) σ. 197 κκ.

10. Ζαβίρας, ὁ.π., σ. 553.

11. Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονες κατηγοροῦς, ἐπ' ὀνομασθεῖσα Περὶ θεοκρατίας, Λειψία, 30 Αὐγ. 1793, σ. 54 κκ. (στὶς προηγούμενες σελίδες ἀναδημοσιεύεται ἡ «Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου»).

12. Π. Γοβδελαῆς, Ὁ Ἐξωστρακισμός τοῦ ἀσεβοῦς Χριστοδούλου τοῦ Μονοφθάλμου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας, Βούδα 1800, σ. 30-31.

13. Γοβδελαῆς ὁ.π., σ. 22, 23. Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν «Φρανκμαζόνων» στὴν ἐμφάνιση τοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. B. Fay, *La Franc-Maçonnerie et la Révolution intellectuelle du XVIIIe siècle*, Παρίσι 1935· γιὰ τὴ μασονικὴ ἀπαρχὴ τῆς «Εν-

Ἀπὸ τότε θὰ παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη, ὅχι σπάνια σὲ συμφυρμὸ μὲ τὴν «Ἀπάντησιν», γιὰ τὸ σπινωζισμό¹⁴ ποὺ προβάλλει τὸ «Περὶ φιλοσόφου», ἄσχετα σὲ ποιοῦ πρότυπο βασίζεται ἢ ποιοῦ πρωτότυπο μεταφράζει ὁ Χριστόδουλος¹⁵.

cyclopédie» βλ. J. Le Gras, *Diderot et l'Encyclopédie*, Ἀμιένη 1928, σ. 28, καθὼς καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ πρότυπο τῆς «Νέας Ἀτλαντίδας» βλ. Fr. Bacon, *Ἡ Νέα Ἀτλαντίδα* (1626), μτφρ. Π. Χ. Νούτσου, Ἀθήνα, «Ἡριδανός», 1979, σ. 51, 71, σημ. 36.

14. Βλ. Χρυσ. Παπαδόπουλου, «Ἱστορικὰ σημειώματα», *Θεολογία*, τ. 4 (1926), σ. 19-20· Θ. Βορέα, «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσην χρόνους», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 4 (1929), σ. 84· Ντ. Ἀποστολόπουλου, *Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθ. 1949, σ. 9· Κ. Ἀξελού, «Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία» (1950), μτφρ. Δ. Μπεζαντέ, *Νέα Ἑστία*, τ. 57 (1955), σ. 229· Μ. Κισσάβου, «Χριστόδουλος Εὐσταθίου ὁ Ἀκαρνάν», *Ἀρχαία Ἑταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπονδῶν*, τ. Α' (1958), σ. 220 κκ· Α. Β. Κωνσταντίνου, «Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις στὴ Νέα Ἑλλάδα», στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τῶν Μ. Τ. Γιοφτσούκ - Τ. Ι. Ὀϊζερμαν - Ι. Γ. Στσιπάνοφ, *Σύντομη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1963, σ. 859· Voumylinopoulos, ὁ.π., σ. 102· Αἰ. Papaderos, *Metakenosis* (1962), Meisenheim am Glan 1970, σ. 45· Ἀργυροπούλου - Λουγγῆ, ὁ.π., σ. 198.

15. Ὁ Μ. Ι. Γεδεὼν προσπάθησε νὰ δείξει πῶς τὸ «Περὶ φιλοσόφου» - τὸ ἀντιμετωπίζει ὡς ἔργο τοῦ Παμπλέκη— δὲν ἔχει πανθεϊστικὸ ὑπόβαθρο καὶ ἐπομένως οἱ «βλασφημίες» ποὺ τοῦ καταλογίζει τὸ πατριαρχικὸ ἀνάθεμα εἶναι ἀνύπαρκτες· «Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα» (1888), στί: *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους, κατὰ τὸν ιη' καὶ ιθ' αἰῶνα*, ἔκδ. Α. Ἀγγέλου - Φ. Ἡλιού, Ἀθήνα 1979, σ. 110. Πρβλ. Α. Παπαδόπουλου - Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, τ. Β', Ἀθ. 1857, σ. 349. Ἐπει ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση αὕτῃ τοῦ Χριστόδουλου («ῥῆμα μᾶλλον ἀσυνεσίας ἢ φθόνου τῶν σχολαστικῶν» Γεδεών, ὁ.π., σ. 108) θὰ προκύψει ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Δημαρχῆ, ὅταν γράφει γι' αὐτὸν τὰ ἀκόλουθα: τὰ ἔργα του «δὲν ἔλκουν τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ σταθμούς στὴν πορεία τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Συλλογισμαῖα συγγράμματα μαζεμένα ἀπὸ τίς θεωρίες συντηρητικῶν δυτικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, γραμμένα σὲ μιὰ ἄνοστη καὶ δυσνόητη ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, οὔτε ἐκφράζουν μιὰ πνευματικὴ ἀνταρσία, τῆς ὁποίας τὸν εἶπαν φορέα, οὔτε φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ τὴν προκαλέσουν» (βλ. «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ» (1975) = *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 43-44). Ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοσις τῆς *Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (τ. Α', Ἀθήνα 1948, σ. 151) ὡς τὸ «Σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», (ὁ.π., σ. 43-44, 90, 92, 157, 161, 163, 248, 251, 309, 448· πβ. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 41, 45, 76, 81, 83, 85, 129), τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως ὁ ἀφορισμὸς τοῦ 1793. Ὁ Γ. Κουρνούτος ποὺ ἐπιμελήθηκε τὸν τόμο *Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας*, στὴ σειρὰ τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης», παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Περὶ φιλοσόφου» χωρὶς καμιά νύξη γιὰ τὸ πρωτότυπο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ παρατήρηση πῶς ὁ «φιλομαθὴς Χριστόδουλος ὑπέστη βαθεῖα τὴν ἐπήρεια» τῶν διδασμάτων τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ (τ. Β', Ἀθήνα 1956, σ. 224). Γι' αὐτὴν τὴν ἐπίδραση εἶχε μιλήσει κιόλας ὁ Κ. Σάθας τὸ 1868: «Ποτισθεὶς τὸν ἰδὸν τῆς τότε ἐπιπολαζούσης δημοκρατικῆς φιλοσοφίας, παρεξέκλινεν ὁ ἀνὴρ εἰς ἀτόπους φιλοσοφικὰς δοξασίας...» *Νεοελληνικὴ φιλολογία*,

II. "Όλες αὐτὲς οἱ προσεγγίσεις ὁδηγοῦν σὲ ἀντίθετα συμπεράσματα καὶ δὲν κατορθώνουν νὰ ἐπισημάνουν τὸ κείμενο ποὺ εἶχε ὑπόψη του ὅταν ἔγραψε τὸ «Περὶ φιλοσόφου» ὁ Χριστόδουλος. Ὁ ἴδιος ὅμως σημείωνε στὸν ὑπότιτλο αὐτοῦ τοῦ ἔργου: «ὅσα διαφόροις σοφοῖς ἀνδράσι συντεθέντα . . . εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν μεταφράσθη». Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ «σοφοὶ ἄνδρες»; Στὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ προλόγου («Τοῖς ἐντευξομένοις», χ.σ.) τοὺς ὑποδηλώνει: «Ὡς ἐν ἱερῷ καὶ θείῳ περιβόλῳ, ἐν τῇ τῶν καθ' ἡμᾶς φιλοσοφούντων ἐπιστημονικῇ καὶ σοφῇ βίβλῳ, ἥς, λογικὸν λεξικόν, τοῦνομα, διὰ πλείστου μετὰ θεωρίας ποιούμενος τὰς ἐμαυτοῦ μελέτας, καὶ τὰ ἐν αὐτῇ παντοῖα καὶ διάφορα γένη καὶ εἴδη οἰασοῦν τέχνης, ἣ ἐπιστήμης λόγῳ διεξερχόμενος, ὥς εἰς εὐδιον λιμένα, ἐς φιλοσόφου κἂν ἀνάξιος, προσώρμησά ποτε». Ἐπίσης στὴ σελίδα 19 προσθέτει: (ἐπιτομήν τινα μόνον ὧδ' ἂν εἴη καταγραφεῖν) . . . «διαφόροις μέρεσι τοῦ, ὁ λογικὸν καλεῖται, λεξικοῦ ἐγκατεσπαρμένων ὑπὸ τίτλον, ἐφ' ὃν καὶ ἀναφέρονται γ' ἐκάστη». Τὸ «λογικὸν λεξικόν» παραπέμπει κατευθεῖαν στὸν ὑπότιτλο («Dictionnaire raisonné») τῆς μεγάλης γαλλικῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας» (1751-1765). Μιὰ προσεχτικὴ ἀντιπαράβολὴ τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων τοῦ «Περὶ φιλοσόφου» μὲ τὰ ἀντίστοιχα λήμματα ἀποκαλύπτει τὸ πρωτότυπο τοῦ Χριστόδουλου. Σημειώσω ἐδῶ, ἕνα μόνον, τυπικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ φιλόσοφου στὸ ἔργο τοῦ Χριστόδουλου καὶ τὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια»:

Μὴ αἰσθόμενοι οἱ πολλοί, οὐ
δὲ τὰς τούτους κινούσας αἰτίας γι-

Les autres hommes sont dé-
terminés à agir sans sentir,

Ἀθῆναι 1868, σ. 494. Καὶ ὁ Α. Δημητράκοπουλος, *Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν φιλολογίαν* Κ. Σάθα, Λειψία 1871 σ. 87-88 δὲν κάνει λόγο γιὰ τὴν πηγὴς τοῦ Χριστόδουλου. Ὁ Σάθας, τὸ 1894, εἶχε τὴ γνώμη πὼς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα «πλήρες καὶ εὐληπτον φιλοσοφικὸν σύστημα [. . .] ὑπὸ τὸν μετριόφρονα τίτλον «μεταφράσεως»» *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', Βενετία 1894, σ. σλζ'. Ὁ Γ. Βαλέτας χαρακτήρισε τὸν Παμπλέκη «ἐγκυκλοπαιδιστὴν» καὶ τὸ «πρωτότυπο» βιβλίον τοῦ «Περὶ φιλοσόφου», «διαποτισμένο ἀπ' τὸ γαλλικὸ ὕλισμόν» («Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιδῶν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 4 (1948), σ. 165-66). Πβ. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας* (1866), ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρεῶ, Ἰωάννινα 1960, σ. 218: «ἀποκνήμα τοῦ νοός του»). Ὁ Γ. Κορδάτος τὸν ἔβλεπε ὡς «ὀπαδὸ καὶ κήρυκα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀστικοῦ διαφωτισμοῦ» πιθανολογώντας ὅτι θὰ γνώριζε τὰ ἔργα τῶν Spinoza, Diderot, Voltaire, Helvétius (*Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1962, σ. 124-25). Ὁ Φίλ. Ἡλιού ὑποστήριξε πὼς τὸ «Περὶ φιλοσόφου», ποὺ «στὸ μεγαλύτερο μέρος του μεταφέρει καὶ παραφράζει δυτικὰ πρότυπα», ἐκφράζει «μὴ καλὴ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς σκέψης» «Χριστόδουλος Εὐσταθίου Παμπλέκης», ἐφ. *Ἡ Ἀγνή*, (Κυριακὴ, 22-2-1976), σ. 11.

νώσκοντες, οὐθ' ὑπάρχειν ὅλως ταύτας ὀνειροπολοῦντες, πρὸς αὐτῶν ἐνεργεῖν οὗτοι ὀρίζονται. τοῦναντίον δ' ὁ φιλοσοφῶν, ἐρμηνεύων αὐτάς τὰ δυνατά, πολ- λάκις καὶ προλαμβάνει, ἐπιχειρῶν ζῆν γνῶσει, καὶ παρ' αὐτοῦ ἔσθ' ὅτε, οἷά τι τῶν ὀρολογίων, ἐν οὕτω φῶ, ἀνιών· ἀποδρῶν δὲ οὕτω τ' ἀντικείμενα, ὅσαπερ ἀντιλήψεις αὐτῷ δυνατόν ἐπάγειν, τ' ἀγαθῷ, ἢ λογικῷ, μὴ ἀρμοζούσας, τὰ τῇ, ἢ ἐνυπάρχει, καταστάσει δυνάμενα διεγείρειν τῶν διαθέσεων ἀνηκούσας ζητεῖ, τοῦτο τῷ φιλοσοφοῦντι ὁ λόγος, ὁ τῷ χριστιανῷ, ἡ χάρις, τοῦτον ἐνεργεῖν αὕτη ὀρίζουσα, ἢ ἐκεῖνος ἐκείνον.

Πάθεσι κάτοχος ἐκεῖνος, τῶν αὐτῷπραττομένων οὐδεμιᾶς ἡγουμένης σκέψεως, ἐν σκότῳ πλανᾶται. ὁ δὲ καὶ αὐτοῖς τοῦτοις οὐκ ἐνεργεῖ, ὅτι μὴ μετὰ τὸν λόγον, ὅς, καὶ νύκτωρ ὀδεύῃ, οἷα λύχνος, προλάμπει τοῦτου.

Τῶν ἐν εἶδει ἀπείρων παρατηρήσεων κατασκευάζοντος τοῦτου τὰς αὐτοῦ ἀρχάς, ἀποδεχόμενον τὸ κοινόν, ὡς παραγούσαις ἐκείναις ταύτας οὐ προσέχει, ἄττε παρ' αὐτοῦ, ἐν οὕτως εἶπω, ὑφίστασθαι φρονοῦν τ' ἀξίωμα· ὁ δὲ τῆς αὐτοῦ πηγῆς τοῦτο λαμβάνων, καὶ τὴν αὐτοῦ γινώσκων δύνανται, χρῆται, ὡς εἰκός.

(σ. 9)

ni connoître les causes qui les font mouvoir, sans même songer qu'il y en ait. Le *philosophe* au contraire demêle les causes autant qu'il est en lui, et souvent même les prévient, et se livre à elles avec connoissance: c'est une horloge qui se monte, pour ainsi dire, quelquefois elle-même. Ainsi il évite les objets qui peuvent lui causer des sentimens qui ne conviennent ni au bien-être, ni à l'être raisonnable, et cherche ceux qui peuvent exciter en lui des affections convenables à l'état où il se trouve. La raison est à l'égard du *philosophe*, ce que la grace est à l'égard du chrétien. La grace détermine le chrétien à agir; la raison détermine le *philosophe*.

Les autres hommes sont emportés par leurs passions, sans que les actions qu'ils font soient précédées de la réflexion: ce sont des hommes qui marchent dans les ténèbres; au lieu que le *philosophe* dans ses passions mêmes, n'agit qu'après la réflexion; il marche la nuit, mais il est précédé d'un flambeau.

Le *philosophe* forme ses principes sur une infinité d'observations particulières. Le peuple adopte le principe sans penser aux observations qui l'ont produit: il croit que la maxime existe pour ainsi dire par elle-même; mais le *philosophe* prend la maxime dès sa source; il en examine l'origine; il en connoît la propre valeur, et n'en fait que l'usage qui lui convient.

(τ. 12, σ. 509)

Ειδικότερα παρουσιάζεται ή ακόλουθη ταύτιση:

- Περὶ φιλοσόφου (σ. 9-15): *Encyclopédie*, Philosophe, τ. 12, σ. 509-510,
 Περὶ φιλοσοφίας (σ. 15-29): Philosophie, τ. 12, σ. 512-513,
 Ὅρισμός τῆς φυσικῆς (σ. 29-31): Physique, τ. 12, σ. 539,
 Ὀντολογία (σ. 40-42): Ontologie, τ. 11, σ. 486-487,
 Κοσμολογία (σ. 42-46): Cosmologie, τ. 4, σ. 294-295,
 Ψυχολογία (σ. 46-50): Psychologie, τ. 13, σ. 543,
 Τίς, ὁ τῆς Φιλοσοφίας σκοπὸς (σ. 61-69): Philosophie, τ. 12, σ. 514-515,
 Περὶ σώματος (σ. 72-94): Corps, τ. 4, σ. 261-263,
 Περὶ βαρύτητος (σ. 153-157): Gravité, τ. 7, σ. 873-874,
 Περὶ τῆς καθόλου βαρύτητος (σ. 158-167): Gravité, τ. 7, σ. 874-876,
 Περὶ κενοῦ (σ. 168-176): Vuide, τ. 17, σ. 572-573,
 Περὶ ἐκτάσεως (σ. 177-187): Etendue, τ. 6, σ. 43-45,
 Περὶ διαστήματος (σ. 187-201): Espace, τ. 5, σ. 453-456,
 Περὶ τόπου (σ. 201-206): Lieu, τ. 9, σ. 495-496,
 Περὶ κινήσεως (σ. 213-238): Mouvement, τ. 10, σ. 830-835,
 Τίς ἡ μονοειδὴς κίνησις (σ. 238-241): Uniforme, τ. 17, σ. 381,
 Περὶ ταχύτητος (σ. 241-250): Vitesse, τ. 17, σ. 359-360,
 Τίς ὄγκος φυσικὸς (σ. 252-253): Masse, τ. 10, σ. 178,
 Θεωρήματα τῆς μονοειδοῦς κινήσεως (σ. 254-282): Mouvement, τ. 10, σ. 835-840,
 Περὶ ὑποστάσεως (σ. 301-303): Substance, τ. 15, σ. 583,
 Περὶ οὐσίας (σ. 315-318): Essence, τ. 5, σ. 996,
 Περὶ Θεοῦ (σ. 367-398): Dieu, τ. 4, σ. 976-980.

Ἀκόμη ὑπάρχουν ὀρισμένες σελίδες ποὺ διασκευάζουν ἢ ἀναπλάθουν περιληπτικὰ λήμματα τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας»:

- Περὶ θεολογίας (σ. 51-61): Théologie, τ. 16, σ. 249,
 Περὶ φύσεως (σ. 282-301): Nature, τ. 11, σ. 40-41,
 Περὶ ὑποστάσεως (σ. 303-315): Existence, τ. 6, σ. 260-267,
 Περὶ ψυχῆς (σ. 318-324): Ame, τ. 1, σ. 327-353,
 Περὶ ἀθανασίας (σ. 359-367): Immatérialisme, τ. 8, σ. 540-547.

Βέβαια ἀρκετοὶ πρόλογοι ἢ ἐπίλογοι κεφαλαίων ἀνήκουν στὸ Χριστόδουλο καὶ ἴσως τὰ ὑπόλοιπα μέρη γιὰ τὰ ὁποῖα ποὺ δὲν ἐξακριβώθηκε καμιά σχέση μετὰ τὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια». Ὁ μεταφραστὴς-συγγραφέας τοῦ «Περὶ

φιλοσόφου» πού γνώριζε γαλλικά— σ' αὐτόν ἀποδίδει ὁ Ζαβίρας¹⁶ τὴ μετάφραση τῆς «'Αληθοῦς πολιτικῆς» (Βενετία 1781)— ἐπιχειρεῖ ὀρισμένες προσθαφαιρέσεις (στὶς βιβλιογραφικὰς σημειώσεις, στὰ κύρια ὀνόματα, στὴν ἀπόδοση τῶν προτάσεων κλπ.). Ἐν συνυπολογίσουμε τὴν κατωπινὴ κατασυκοφάντηση καὶ δίωξη τοῦ Χριστόδουλου, τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἐλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κατεστημένου τῆς Βιέννης πού ἐντείνονταν μπροστὰ στὰ φιλελεύθερα μέτρα τῆς «φωτισμένης δεσποτείας» τοῦ Joseph II, κατανοοῦμε γιατί μόνον ἔμμεσα μίλησε γιὰ τὸ πρωτότυπο τοῦ ἔργου του. Ἐξάλλου στὶς περιπτώσεις τοῦ Μοισιόδακα καὶ τοῦ Κούμα, ὅπου ἔχουμε μετάφραση ἢ διασκευή ξένων παιδαγωγικῶν καὶ φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων, ἡ ἀποσιώπηση τοῦ πρωτότυπου δείχνει τὴ συχνότητα ἐνὸς γεγονότος πού πῆγαινε νὰ γίνει συνήθεια.

III. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ, ξαναδιαβάζοντας τὸ «Περὶ φιλοσόφου», μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

α) τὸ βιβλίον αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ Χριστόδουλος μεταφράζοντας λήμματα τῆς «'Εγκυκλοπαίδειας»·

β) ἐπομένως δὲν πρόκειται γενικὰ γιὰ συλλογισμὰ ἔργου, ἀλλὰ γιὰ φιλοσοφικὴ σύνθεση μὲ ἐνιαία γραμμὴ (ὅπως τὴ διαμορφώνει ἡ συλλογικὴ προσπάθεια τῶν συνεργατῶν τῆς «'Εγκυκλοπαίδειας»)·¹⁷

γ) δὲ μεταφέρει θεωρίες συντηρητικῶν δυτικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τὶς προωθημένες ἀπόψεις τοῦ γαλλικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ¹⁸·

δ) εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ ἐλληνικὴ¹⁹ ἀπόδοση ἐκτενῶν λημμάτων τοῦ πολύτομου ἔργου²⁰ πού χαρακτηρίστηκε «ἰερὴ συμμαχία ἐνάντια στὸ φανατισμὸ καὶ τὴν τυραννία»· ἔτσι:

16. Ὁ.π., σ. 553. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ F. de Callières (+ 1717), *La véritable politique des personnes de qualité* (Paris 1722). Πβ. *Encyclopédie*, τ. XVI, σ. 426. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Προοίμιον», ὑπάρχουν ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις τοῦ μεταφραστῆ, ἀκόμη καὶ σὲ θέματα φυσικῆς φιλοσοφίας (σ. 122 κκ.). Γενικὰ «Ἡ ἀληθὴς Πολιτικὴ» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔργο μὲ παραδοσιακὰ διδακτικὸ χαρακτήρα.

17. Βλ. Diderot, λήμματα «Encyclopédie», *Encyclopédie*, τ. 5, σ. 635 κκ. Γιὰ τὰ ἀνωτόγραφα ἄρθρα βλ. J. Lough, «The Problem of the unsigned articles in the Encyclopédie», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* τ. 32 (1965), σ. 327 κκ.

18. Βλ. τὴν κρίση τοῦ Voltaire, *Le siècle des Louis XIV* (1751) [= *Oeuvres historiques*, ἔκδ. R. Pomeau, Παρίσι 1957, σ. 1220]. Πβ. J. Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, Παρίσι 1967, σ. 505.

19. Ἡ «'Εγκυκλοπαίδεια» ἦρθε σ' ἀριστὲς ἐλληνικὰς βιβλιοθηκὰς (μάλιστα καὶ στὴ Βιέννη ὅπου ζοῦσε ὁ Χριστόδουλος)· βλ. Γ. Καρῆ, *Οἱ θετικὲς-φυσικὲς ἐπι-*

ε) προσγειώνει το φιλόσοφο στα έγκόσμια²¹ για να μετατρέψει τη σκέψη του σε «φιλανθρωπία»²². «θειότης» του είναι ή «πολιτική κοινωνία»²³ και αποστολή του ή διερεύνηση των προϋποθέσεων για την απόκτηση της ευδαιμονίας²⁴ όλων των μελών της που εκπληρώνουν «τα της φύσεως δικαιώματα»²⁵.

στ) θέτει το πρόβλημα του «despotisme éclairé», θυμίζοντας το σχετικό δίλημμα του Πλάτωνα²⁶.

ζ) υιοθετεί την επίθεση των Διαφωτιστών εναντίον της αρχαιολατρίας²⁷ και ειδικότερα εναντίον του αριστοτελισμού²⁸.

η) παρουσιάζει τις φιλοσοφικές και επιστημονικές θέσεις των νεωτέρων (Bacon, Descartes, Gassendi, Spinoza, Malebranche, Locke, Fontenelle, Leibniz, Tolland, Berkeley, Wolff, Montesquieu, D'Alembert, Holbach, Copernicus, Galilei, Newton, Huyghens, Toricel-

στήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα, Αθήνα 1977, σ. 54. Για τις ιταλικές, ισπανικές, αγγλικές και γερμανικές συνόψεις της βλ. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, τ. 2(1952), 3 (1953) (άρθρα με γυνικό τίτλο: «L'Encyclopédie et son rayonnement à l'étranger»).

20. Για τη συμβολή της «Εγκυκλοπαίδειας» στην ιδεολογική προετοιμασία της γαλλικής επανάστασης βλ. τη διατριβή του F. A. Kafker, *The Encyclopedists and the French Revolution*, Columbia 1961.

21. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη φιλοσοφία ως «méditation de la vie», βλ. D'Holbach, *La morale universelle*, τ. Α' (Amsterdam 1776), σ. XIV, 337. Πβ. και την πρόωμη αντιπλατωνική θέση του Spinoza, *Ethica* (1665), prop. LXVIII [= *Opera*, έκδ. C. Gebhardt, τ. II, Heidelberg 1925, σ. 478].

22. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη σχέση του άρθρου «Philosophe» της «Εγκυκλοπαίδειας» με το αντίστοιχο κείμενο του C. C. Dumarsais (1720, 1743) βλ. H. Dieckmann, *Le Philosophe. Texts and Interpretations*, Saint-Louis 1948, σ. 30 κκ.

23. Χριστόδουλος, σ. 12. Για τη θέση των κοινωνικών επιστημών στην «Εγκυκλοπαίδεια», βλ. R. Hubert, *Les sciences sociales dans l'Encyclopédie*, Παρίσι 1923. Για το ρόλο του «parti philosophique» βλ. C. G. Stricklen, «The Philosopher's Political Mission», *Studies on Voltaire*, τ. 86 (1971), σ. 137 κκ. και P. Alatri, *Voltaire, Diderot e il «partito filosofico»*, Messina - Firenze 1965.

24. Χριστόδουλος, σ. 12.

25. Χριστόδουλος, σ. 28.

26. Χριστόδουλος, σ. 14 και 13, 49.

27. Χριστόδουλος, σ. 64 κκ.

28. Χριστόδουλος, σ. 66, 67, 51, 56, 70, 109, 116, 134, 173, 201, 202, 236, 316, 374. Βέβαια εξαιρούνται οι Ατομικοί από αυτή την επίθεση: Δημόκριτος (σ. 121, 126, 188), Έπικουρος (σ. 65, 71, 118, 121, 126, 129, 188, 217) και Lucretius (σ. 121, 129, 171).

li, Bernulli, Euler, Clarke, Maupertuis, Gravensade, Musschenbrooks, Buffon, Bonnet)²⁹.

θ) συναινεῖ στήν ιδέα τῆς ἱστορικῆς προόδου («τοιαύτη ἡ τ' ἀνθρωπείου πνεύματος φύσις, ὡς προόδους ἀεὶ ποιουμένην, τῆς αὐτῆς δυνάμεις τελειοῦν δύνασθαι») ³¹.

ι) γνωστοποιεῖ τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς «ύγιου» ³¹ ἢ «πειραματικῆς φιλοσοφίας» ³² καὶ τῶν «πραγματικῶν ἐπιστημῶν».

ια) συμφωνεῖ μὲ τὶς φιλοσοφικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Newton ³³, ὅπως τὶς εἶχε προεκτείνει ἢ «Ἐγκυκλοπαίδεια», σὲ μιὰ ἐπο-

29. Βάκων (σ. 380), Καρτέσιος (σ. 66, 67, 121, 126, 157, 169, 175, 202, 203, 218, 225, 306, 316, 335, 380, 399), Γασσένδιος (σ. 188), Σπινόζας (σ. 301, 333, 334), Μαλεμβράγγιος (σ. 63, 92, 93, 112, 120, 225, 399), Λόκιος (σ. 188, 238, 379), Φοντενέλος (σ. 18, 65), Λεϊβνίτιος (σ. 40, 46, 67, 91, 109, 112, 116, 117, 118, 120, 124, 126, 157, 189, 191, 193, 195, 198, 199, 200, 236, 238, 241, 328, 334, 347, 380), Τολάνδος (σ. 301), Βερκλέυιος (σ. 92, 93, 112, 334, 335, 336), Οὐόλφιος (σ. 24, 26, 29, 41, 44, 46, 50, 67, 110, 116, 118, 119, 241, 285, 290, 291, 301, 308, 314, 380, 399, 401), Μοντέσκιος (σ. 311), δ' Ἀλαμβέρτος (σ. 400), Holbach (σ. 106, 301, 384, 380, 384, 387, 399), Κοπέρνικος (σ. 71), Γαλιλαῖος (σ. 129, 241, 268), Νεύτων (σ. 67, 126, 130, 135 κκ., 151, 162, 164, 167, 172, 173, 174, 189, 219, 236, 252, 311, 380), Ὀνειγένιος (σ. 156, 157, 237), Τορικέλλιος (σ. 237), Βερνούλλιος (σ. 241, 400), Ἑουλέρρος (σ. 401), Κλάρκιος (σ. 88, 191, 195, 390), Μπουπερτούιος (σ. 46, 78, 140, 143, 144), Γραβεσσάνδιος (σ. 162), Μουσχεμβρόεκιος (σ. 144, 201), Βουφφὼν (σ. 123, 124, 284), Βονέτος (σ. 284).

30. Χριστόδουλος, σ. 352· πβ. σ. 16, 62, 63. Βλ. καὶ τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τῶν D'Alembert, «Discours préliminaire» (1751), *Encyclopédie*, τ. 1, σ. XIX καὶ D'Holbach, *La morale*, ὁ.π., τ. Α', σ. 123. Πβ. καὶ τὸ εἰδικὸ ἔργο τοῦ Αὐγ. Μπαγιόνα, *Ἡ ἱστορικότητα τῆς συνείδησης στὴ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ Θεσσαλονίκη* 1974.

31. Χριστόδουλος, σ. 40, 61, 66. Ὁ ὅρος «ύγιης φιλοσοφία» (βλ. Μοισιόδακα, *Ἀπολογία*, 1780, ἐκδ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 6, 17, 96 κκ.) ἀκολουθεῖ τὸν ἀντίστοιχο γαλλικὸ «la saine philosophie» βλ. Voltaire, *Siècle de Louis XIV* (1751), ὁ.π., σ. 997 κκ.

32. Χριστόδουλος, σ. 396. Ὁ ὅρος «Philosophie expérimentale» (*Encyclopédie*, τ. 12, σ. 514), γνωστὸς στοὺς Γάλλους διαφωτιστὲς (Voltaire, Diderot, D'Alembert) προέρχεται ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς ἐπιγόνους τοῦ Fr. Bacon (αὐτὸς τὴν ἔλεγε «ἐμπειρικὴ»)· R. Boyle, «On the Usefulness of experimental Philosophy» (1663), [= *Works*, τ. 1, Λονδὶνο 1774, σ. 446].

33. Χριστόδουλος, σ. 167 κκ., 135 κκ., 236. Γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Newton στὴ Γαλλία βλ. P. Brunet, *L'introduction des théories de Newton en France au 18e siècle*, Παρίσι 1931, καὶ G. Buchdahl, *The Image of Newton and Locke in the age of reason*, Λονδὶνο 1961. Γιὰ τὴν εἴσοδο στὴ χώρα μας τοῦ «κλεινοῦ Νεύτωνα» ποὺ «υἰπάνοιζεν τὸ θεάτρον τῆς ἀληθινῆς Φιλοσοφίας» (Μοισιόδακας, ὁ.π., σ. 23), βλ.

χή που ό συμπατριώτης του Σ. Μακραιοῦς³⁴, ἐπιχειροῦτε ν' ἀναιρέσει τοὺς νόμους τῆς βαρύτητας·

ιβ) προβάλλει τὴ φυσικὴ νομοτέλεια³⁵ καὶ ἐγκρίνει τὸ μηχανιστικὸ κοσμοεἰδωλο, τὸ ρολόι³⁶.

ιγ) διαπιστώνει τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου³⁷ καὶ τὴ συνέχεια τῶν ἐπιστημῶν ποὺ τὸν ἐρευνοῦν³⁸.

ιδ) ἐναντιώνεται στὴ «μυθολογικὴ φιλοσοφία» καὶ ἐξαίρει τὴ σημασία τῆς «ἀναλυτικῆς»³⁹ μεθόδου στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῆς πραγματικότητας·

ιε) ἀναζητεῖ τὰ αἴτια τῆς πλάνης τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ μετασχηματίζει τὴ γνωσιολογία σὲ «*medicina mentis*»⁴⁰.

ις) καταδικάζει τὴν αὐθεντία (τὸ «κῦρος») καὶ τὸ «συστηματικὸν πνεῦμα» («ὅ γε σχέδια καταγράφον, συστήματα τοῦ παντὸς οἰκοδομεῖ, οἷς εἶτα, πρὸς χάριν, ἢ βίαν, τούτοις ἀρμόζειν σπεύδει τὰ φαινόμενα»⁴¹) ποὺ, κληρονομημένο ἀπὸ τὸν αἰῶνα τοῦ Descartes, κινδύνευε νὰ γίνεи τροχοπέδη στὶς ἐπιστημονικὲς ἀναζητήσεις·

ιζ) ἀπαιτεῖ τὴν κἀθαρση τοῦ «ὄρθου λόγου» ἀπὸ τὴ σκοτεινὴ μεταφυσικὴ ποὺ ὑποβάλλουν τὰ «τῆς ἀμαθείας σκότη καὶ τῆς ἀπάτης νέφη»⁴².

Α. Γ. Μπενάκη, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἐλληνικὸ χῶρον», *Φιλοσοφία*, τ. 7 (1977) σ. 420-421, 423, 4328, 430 κκ. Βέβαια μιὰ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ «Περὶ φιλοσόφου» καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βούλγαρη *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, ἦτοι τὰ περὶ τῶν φύσει ὄντων φιλοσοφούμενα* (Βιέννη 1805) ἴσως μᾶς κάνει ἐπιφυλακτικούς σὲ διατυπώσεις, ὅπως «ὁ Βούλγαρης εἰσάγει μερικοὺς βασικούς νόμους τοῦ Νεύτωνος» G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830)*, 1970, μτφρ. Φ. Βώρου, Ἀθῆναι 1977, σ. 98.

34. Βλ. K.M. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. IB', Βιέννη 1832, σ. 575. Πβ. Καρῆ, ὁ.π., σ. 86 κκ.

35. Χριστόδουλος, σ. 43, 44.

36. Χριστόδουλος, σ. 387, πρβλ. σ. 9. Γιά τὴν ταύτιση ρολοῖ=κόσμος καὶ Θεός = ρολογᾶς, βλ. S. L. Macey, *Clocks and the Cosmos*, Hamden 1980 καὶ Παν. Χ. Νούτσου, *Ὁ νομιναισμός*, Ἀθῆναι 1980, σ. 81 κκ.

37. Χριστόδουλος, σ. 42.

38. Χριστόδουλος, σ. 25. Γιά τὴν προϊστορία τῆς ιδέας τῆς ἐνότητας τῶν ἐπιστημῶν βλ. Παν. Χ. Νούτσου, *Ὀντοπία καὶ ἱστορία*, Ἀθῆναι 1979, σ. 124 κκ.

39. Χριστόδουλος, σ. 111 κκ.

40. Χριστόδουλος, σ. 63 κκ. Πβ. Νούτσου, *Βούλγαρης καὶ Bacon*, ὁ.π., σ. 151 κκ.

41. Χριστόδουλος, σ. 67.

42. Χριστόδουλος, σ. 49· πβ. σ. 12, 13, 14.

ιγ) ξεχωρίζει το φιλοσοφικό λόγο απ' τη θρησκευτική πίστη⁴³ δείχνοντας πώς ξέρει να ξεϊστών «αιώνια της φιλοσοφίας»⁴⁴.

ιδ) συναρτᾷ τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος μετ' τὴν ἀμείλικτη ἐκμηδένιση τῶν προλήψεων⁴⁵ καὶ τῆς «τυφλῆς»⁴⁶ δεισιδαιμονίας·

κε) ἀποδέχεται μιὰ μετρημένη κριτική τῆς θρησκείας⁴⁷ καὶ παραθέτει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς νεώτερης μεταφυσικῆς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ⁴⁸.

κα) σχολιάζει τὶς ἀπόψεις τῆς «φυσικῆς θεολογίας» καὶ τῶν ντεϊστών⁴⁹, χωρὶς ὅμως νὰ υἱοθετεῖ τὸν ἀθεϊσμόν. Εἰδικότερα ἀπορρίπτει ρητὰ τὶς πνευματικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Spinoza⁵⁰ καὶ τὸ ἀθεϊστικὸν «πιστεύω» τοῦ Holbach (παραπέμπει συχνὰ στὸ «Système de la nature» χωρὶς νὰ κατονομάζει τὸ συγγραφέα του⁵¹). Βέβαια ἡ σκέψη τοῦ Ὁλανδοῦ φιλοσόφου εἶχε ξεχωριστὴ ἀπήχηση στὶς φιλοσοφικὰς διερευνήσεις τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ⁵². Ἐτσι ἐξηγεῖται, στὰ πλαίσια μιᾶς γενικῆς

43. Χριστόδουλος, σ. 9. Γιὰ τὴ βακωνικὴ συσχέτιση λόγου - φιλοσοφίας βλ. Νούτσου, *Οὐτοπία καὶ ἱστορία*, σ. 37.

44. D'Alembert, *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, τ. IV, Ἀμστερνταμ 1767, σ. 3. Πβ. Diderot, *Fils naturel* (1757) [= *Oeuvres complètes*, ἐκδ. R. Lawinter, τ. 3, Παρίσι 1970, σ. 33].

45. Χριστόδουλος, σ. 68. Γιὰ τὸ θέμα τῶν «préjugés» βλ. Νούτσου, *Βούλγαρος καὶ Bacon*, ὁ.π., σ. 152 κκ.

46. Χριστόδουλος, σ. 54. Βλ. γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα Diderot, *Pensées philosophiques* (1746) [= *Oeuvres complètes*, τ. 1, 1969, σ. 277]. Γιὰ τὴν πρόταξη «écrasez l'infâme» βλ. R. Pomeau, *La Religion de Voltaire*, Παρίσι 1956, σ. 309 κκ.

47. Χριστόδουλος, σ. 54.

48. Χριστόδουλος, σ. 390 κκ. Τὸ λῆμμα «Dieu» ἀκολουθεῖ τὸν S. Clarke, *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (Λονδῖνο 1706).

49. Χριστόδουλος, σ. 56, 58 κκ., 358, 340, 402 κκ. Βλ. καὶ τὸν ὅρισμό τοῦ Diderot, *Pensées philosophiques*, ὁ.π. σ. 277. Πβ. J. E. Barker, *Diderot's Treatment of the Christian Religion in the Encyclopédie*, Νέα Ὑόρκη 1941 καὶ F. E. Manuel, *The Eighteenth Century confronts the Gods*, Νέα Ὑόρκη 1967, σ. 57 κκ.

50. Χριστόδουλος, σ. 301, 333, 334.

51. Χριστόδουλος, σ. 106, 301, 380, 384, 378, 399. Ὁ Σάθκς (*Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', σ. σλγ') νομίζει πὼς ὁ «τοῦ τῆς φύσεως συστήματος καθηγητῆς» εἶναι ὁ Ἰωάννης Τζανέτος, συγγραφέας τοῦ *Κατὰ Ὁμέλου περὶ τῆς τοῦ παντός φύσεως*, Βιέννη 1787. Ἐτσι ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσει ὡς χρόνον δημοσίευσής τοῦ «Περὶ φιλοσόφου» τὸ 1787.

52. Βλ. P. Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, τ. Α, Β', Παρίσι 1954. Ὁ Spinoza ἤρθε στὴ Γαλλία μετ' τὸ στίγμα τοῦ «ἀθέου»· βλ. P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1697, Genève 1969: Paris 1820), τ. 13, σ. 416 κκ. Πβ. *Encyclopédie*, τ. 15, σ. 463 κκ.

καταδίκης τῆς «ύλοφροσύνης»⁵³ τῶν Γάλλων φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς μας κύκλους, ἡ ἐπίθεσις πρὸς τὸ «σημαιοφόρο τῆς ἀθεΐας»⁵⁴ καὶ πρὸς τὸ «ἀθεώτατον δόγμα τοῦ Πανθεϊσμοῦ»⁵⁵. Ὁ χαρακτηρισμὸς «ὀπαδὸς τοῦ Σπινόζα» ἢ «βολτερόφρων» ἦταν μιὰ πρόχειρη ἐτικέττα στὸ λυσσώδη πόλεμο τῶν ρασοφόρων «φανατικῶν παλαιοφιλοσόφων»⁵⁶ ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὶς νέες ιδέες.

Παραγωγή Χρ. Νοῦτσος

53. Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α', Βιέννη 1818, σ. 150.

54. Βούλγαρης, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, τμῆμα Γ', Ἐνετίησιν 1805, σ. 114.

55. Βούλγαρης, *Κατὰ Ὡκελλιτῶν, Ἀδολεσχία φιλόθεος*, τ. Β', Βιέννη 1801, σ. 353.

56. Γεδεών, *δ.π.*, σ. 100.